

Klasik Fransız Sosyoloji Geleneğinde Toplumsal Düzenin Yeniden İnşası Sorunu ve “İkame Din”

Ahmet Zeki ÜNAL

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Özet

1789 Fransız Devrimi ile sosyal hayattan el çektilen dinin modern toplumda zamanla yok olacağı düşünülmüştü. Ancak binlerce yıllık insanlık tarihi içinde toplumların bütünleşmesini sağlayan bu gücün yerini ne alacağı konusu problematik olarak varlığını sürdürmüştür. Devrimden sonra bozulan toplumsal düzenin içerisinde doğan yeni bir bilim olarak sosyoloji yalnızca toplumun nasıl mümkün olduğunu değil aynı zamanda toplumsal düzenin nasıl kurulabileceğinin bilgisini de üretmeye çalışacaktır. Toplumsal düzenin yeniden inşasını sağlayacak güç aslında bu yeni bilimin icat ettiği “ikame din”dir. Bu makalenin amacı 18. Yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin önde gelen yazarları C. Montesquieu, J. J. Rousseau ve Saint-Simon, daha sonra 19. Yüzyılın başında A. Comte’un sosyolojiyi kurmasının ardından yaklaşık bir asır sonra E. Durkheim’in bakış açıları içerisinde Fransız sosyolojisinin bu “ikame din”i nasıl ürettiğini sergilemektir.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, din, anomi, genel irade, kolektif bilinç, Montesquieu, Rousseau, Saint-Simon, Comte, Durkheim

Problem of Social Order’s Reconstruction in Classical French Sociology Tradition and “Substitute Religion”

Abstract

Via 1789 French Revolution, it was thought that religion which is dismissed from social life would disappear in modern society over time. However, the question of what will replace this power which has provided the integration of societies for thousand years has pursued its existence as a problematic. Sociology as a new science born in a disrupted social order after the Revolution, will try to produce the knowledge not only of how the society is possible but also of how will the social order be organized. The power that will ensure reconstruction of a social order is actually the “substitute religion” invented by this new science. The purpose of this paper is to present how the leading theorists of the Enlightenment such as C. Montesquieu, J. J. Rousseau and Saint-Simon and the French sociology including the perspective of E. Durkheim after approximately a century when A. Comte founded sociology at the beginning of the 19th century have generated this “substitute religion”.

Key Words: Sociology, religion, anomie, general will, collective conscious, Montesquieu, Rousseau, Saint-Simon, Comte, Durkheim

1. Giriş

Kuşkusuz Fransız sosyoloji geleneğinin sosyoloji bilimine çok büyük katkısı bulunmaktadır. 18. Yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin önde gelen yazarları C. Montesquieu, J. J. Rousseau, daha sonra Saint-Simon, 19. Yüzyılın başında A. Comte ve onun sosyolojiyi kurmasının ardından yaklaşık bir asır sonra E. Durkheim’in düşünceleri Fransız sosyolojisinin yönünü uzun süre belirlemiştir. Durkheim bu düşünce geleneğinin zirve noktasını temsil etmektedir. “Sosyal” hakkında bir şey söylemenin bilimsel yolunu üreten bu geleneğin sosyal bir kurum olan dinin sosyal dünyadaki konumuna karşı tutumu pozitivist bakış açısıyla değerlendirilmelidir. 1789 Fransız Devrimi ile sosyal hayattan el çektilen dinin modern toplumda zamanla yok olacağı düşünülmüştü. Ancak binlerce yıllık insanlık tarihi içinde toplumların bütünleşmesini sağlayan bu gücün yerini ne alacağı konusu problematik olarak varlığını sürdürmüştür. Devrimden sonra bozulan toplumsal düzenin içerisinde doğan yeni bir bilim olarak sosyoloji yalnızca toplumun nasıl mümkün olduğunu değil aynı zamanda toplumsal düzenin nasıl kurulabileceğinin bilgisini de üretmeye çalışacaktır.

Toplumsal düzenin yeniden inşasını sağlamak aslında yeni toplumsal düzende etkisizleştirilen din kurumunun yerine onun işlevini üstlenecek yeni bir yapıyı koymak olacaktır; “ikame din” olarak adlandırdığımız bu yapının biçimlenme aşamalarını sosyolojinin kuruluş sürecinde izlemeye çalışalım.

2. Sosyoloji Öncesi Dönem: Sosyal Felsefe

2.1. İlk Sosyal Bilimci Olarak Montesquieu

18. yüzyılın Aydınlanma düşünürleri içinde önde gelen isimlerden biri olan Montesquieu tamamen yeni bir toplum araştırması yaklaşımı ortaya koymuştur. Bu dönemdeki etkili bazı bilginlere baktığımızda, onların toplum araştırma yaklaşımlarıyla Montesquieu’nün yaklaşımı arasındaki belirgin farklılıklar kolayca görülebilir. Çoğu düşünürün esasen “Toplumun asıl kökeni nedir?” sorusunu cevaplandırmaya çalıştığını görüyoruz. Onların bu soruya cevapları sosyolojik olmaktan çok felsefiydi ve iki şekilde verilmekteydi (Turner ve diğerleri, 2010: 334): İlk cevaba göre, insanlar ilk toplum yaratılmadan önce “doğa durumu”nda yaşamaktaydı. Bu nedenle, toplum teorisi “doğa

durumu” hakkında spekülasyonlarla başlar. Bu doğa durumları kiminde (Hobbes) savaşı, kiminde (Locke) barışı, kiminde (Rousseau) pastoraldir. İkinci olarak, doğa durumundaki bu insanlar “toplumsal sözleşme” yapmak zorunda kalmış ve böylece “toplum”u yaratmışlardır. Bunun sonucunda da insanlar hükümet, yasa, değerler, inançlar ve sözleşmelere boyun eğmeye karar vermişlerdir.

Montesquieu, bu felsefi öğretilerin aksine, insanların hiçbir zaman toplumsuz yaşamadıklarını ileri sürer (Kızılcılık, 2006: 197). Ona göre, insanlar toplumun ürünüdür ve bu yüzden, onların ilk durumları hakkındaki bu spekülasyonlar insan hayatıyla ilişkili olguların bir analizi olarak görülemez. O, insanın özü ve insan toplumlarının asıl kökeni hakkında spekülasyonlardan ziyade somut verilerle ilgilenen bir empiristti. Montesquieu çoğu kez Newton’un fizikte kullandığı işlemlere başvurur: Evrendeki olguları gözlemlemek, bu gözlemlerden onların temel özellikleri ve yasa-benzeri ilişkileri hakkında önermeler oluşturmak. Yeni bilim “sosyal fizik”i ilân etmek sonraki yüzyılda Comte’a kalsa bile, fizik bilimlerini model alan bir toplum bilimi yaratmanın mümkün olduğunu düşünen ilk kişi Montesquieu olmuştur.

Montesquieu 18. yüzyılın ilk yarısında yazdığı Yasaların Ruhuna Üzerine adlı kitabında toplumun fizik madde gibi bir “şey” veya “olgu” olarak alınması gerektiğini öne sürer. Bir şey olarak toplumun özellikleri gözlem ve analizle ortaya çıkartılabilir. Aynı zamanda, Montesquieu “ahlâk, örf ve âdetler”in ve “bir ulusun ruhu”nun bilimsel olarak incelenebileceğini ilk kabul eden kişidir (Kızılcılık, 2006: 197). Nitekim Montesquieu için, toplumsal yapılar kadar ahlâk kuralları, davranış tarzları ve âdetler de fizik ve kimyadaki nesnelere veya fenomenlere gibi incelenebilir. Bu ilk kavrayıştan sonra sosyoloji adı verilen disiplinin toplumu inceleyebileceği kabulüne sadece kısa bir adım kalmıştır ve bu adımı 1830’larda Comte atacaktır.

Montesquieu’ye göre, bir şey olarak toplum ancak insanî düzenin “yasalar”ı bulunduğu anlaşılabilir. Montesquieu bu konuda tamamen açık konuşmasa da, Newton’un fizik maddelerin yasalarını ortaya çıkartmasına benzer biçimde toplumsal yasaların keşfedebileceğini düşünür. Bu anlayış Comte’un sosyolojisinde oldukça önemli olacaktır. Bu nedenle Comte başlangıçta “sosyal fizik” terimini “sosyoloji”ye tercih eder. Bu sayede sosyal bilimlerin, tıpkı fen bilimleri gibi, toplumsal yapının ve değişimin yasalarını araştırması gerektiğini vurgular.

2.2. J. J. Rousseau ve Toplumsal Düzenin Doğası

Aydınlanma düşünürlerinden J. J. Rousseau ise toplumsal düzenin doğası anlayışını içeren bir felsefi öğreti geliştirir. Rousseau’nun öğretisi ilk Günahla gelen Düşüş gibi Hıristiyan fikirler ile Voltaire’in insanların ilerlemesine inancının özel bir bileşimidir. Bireylerin doğaya bağımlı oldukları ve “insanlar”ın arzularını daha ötesine geçmediği için- sadece basit fiziksel ihtiyaçlara sahip oldukları “toplum öncesi” bir “doğa durumu”ndan ilk kez Rousseau söz eder: Evrende insanların bildikleri arzulan tüm şeyler sadece beslenmek ve çoğalmaktan ibarettir. “Doğa durumu”nda insanların ilişkileri oldukça sınırlıdır ve birbirlerine fazla bağımlı değildir; onlar sadece fizik çevreleriyle dolaysız tecrübelerini yansıtan ham “duyular” sahiplerdir (Kızılcılık, 2006: 353).

Büyük “düşüş” bu doğal durumdandır. Tarımın keşfi, madencilik gelişmesi ve diğer olaylar yeni ve özel bir varlık

türü olan “toplum”u yaratmıştır. İnsanlar toplumsal ilişkiler kurdular, özel mülkiyeti keşfettiler, mülk sahibi oldular, rekabete girdiler, mülk sahibi olanlar diğerlerini sömürdüler, kıskançlık ve haset gibi duygularla tanıştılar, kavgalar ve savaşlar başlattılar ve farklı biçimlerde modern dünyayı yarattılar. Rousseau bu yeni dünyanın insanların doğasını bozmakla kalmayıp, eski doğa durumuna dönüşlerini de imkânsız kıldığını düşünür.

Doğa durumunu bozan oluşturma bir gerçeklik olarak modern toplum, hayatı zorlaştıracak bir dizi problem ortaya çıkarır. Özellikle, insanlar arzuları ve tutkularında hiçbir sınır tanımazlar, kendi çıkarları üstün gelir ve birbirlerini sömürürler. Sadece tutkular ve kişisel çıkar üzerindeki doğal kontrolleri yıkmakla kalmamış, kişinin dostları tarafından sömürülmesine de -doğa durumunda asla görülmeyen bir olguya- yol açmıştır, o nedenle Rousseau için toplum bozuk ve kötüdür.

Rousseau’nun bu bozulmaya çözümü naif, ancak özgündür (Turner ve diğerleri, 2010: 340) ve Durkheim’i büyük ölçüde etkilemiştir. Durkheim’in “kolektif bilinç” adını vereceği Rousseau’nun “genel irade” olarak terimleştirdiği kavram çerçevesinde sorun çözülür: İnsanların toplumla daha önce doğayla olana benzer bir ilişkiye sahip olacakları bir durum yaratılarak, kişisel çıkarlar ve eşitsizlik ortadan kaldırılır. Yani, insanlar birbirinden bağımsız olmalı, ancak topluma aynı ölçüde bağlı kılınmalıdır. Rousseau’ya göre, sadece siyasal durum bireysel irade ve özgürlüğü sağlayabilir ve sadece bireyler kişisel çıkarlarını “genel irade”ye tamamen terk ettiklerinde, sömürü, çıkarıcılık ve dolayısıyla eşitsizlik ortadan kalkabilir. Zira tüm bireyler kendilerini genel iradeye ve devlete teslim ettiklerinde eşit hale gelirler. Ve devlet bireysel özgürlüğü sağlayabildiğinde ve bireyleri genel iradeye aynı ölçüde bağlı kıldığında, doğanın temel unsurları -yani, özgürlük, bağımsızlık ve dış bir güce (doğa yerine topluma) eşit düzeyde bağlılık- yeniden yaratılır (Kızılcılık, 2006: 373).

Genel irade nedir? Nasıl yaratılabilir? Rousseau genel iradenin nasıl oluşturulabileceği konusunda fazla açık konuşmaz. Genel irade Rousseau’ya göre, sadece birkaç yolla yaratılabilir (Turner ve diğerleri, 2010: 341): (1) Hıristiyanlık gibi öte-dünyacı dinlerin kaldırılıp, onların yerine üstün varlık olarak genel iradeyi içeren bir ‘sivil din’ kurulması; (2) aile tarafından sosyalleştirilmenin kaldırılıp, yerine tüm gençlerin genel irade içinde (varsayım gereği, okullar aracılığıyla) ortaklaşa sosyalleştirilmesinin geçirilmesi; ve (3) genel iradenin kendisinde somutlaştığı güçlü bir devletin yaratılması ve bununla bağlantılı olarak, genel iradenin gücünü azaltan ve insanlar arasında kişisel çıkar ve potansiyel fikir ayrılığı uçurumları yaratan gruplar, organizasyonlar ve diğer “küçük ilişkiler”in ortadan kaldırılması.

Bu tür toplumlarda insanlar arzularından vazgeçmeden ve sınırsız kişisel çıkarları teşvik etmeden, eşitsizlik ve baskıyı ağırlaştırmayacak güçlü ve bütünlüklü bir düzen yaratırken, aynı zamanda bireysel özgürlük ve bağımsızlığı sürdürmek nasıl mümkündür? Rousseau’nun cevabı, “bireysel özgürlükleri güvence altına alan ve doğayla uyum içinde genel iradeyi koruyan güçlü bir siyasal devlet”tir (Kızılcılık, 2006: 375).

2.3. Öncü Sosyolog: Saint-Simon

Claude-Henri de Saint-Simon 18. Yüzyıl aydınlanma düşüncesi ile 19. Yüzyıl modern düşünce arasında köprü

görevi görür. Aydınlanma düşünürlerinden aldığı fikirlerle sosyolojinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. 1789 Fransız devrimi sonrası toplumsal kargaşaya tanık olarak yaşayan Saint-Simon toplum araştırmasının görevini yeniden düzeni kurmak olarak belirtir.

Saint-Simon gerçekleşen bilimsel devrimin bir toplumsal düzen bilimine ortamı hazırladığı kanaatindedir. İlk çalışmalarında insanlık ve toplum araştırmasının empirik gözlemlere dayanan pozitif bir bilim olması gerektiğini öne sürer (Kızılcılık, 1994: 105), dolayısıyla toplum araştırmasını fizyolojinin bir dalı olarak görür. Çünkü bu dönemdeki diğer birçok kişi de toplumun organik bir fenomen olduğunu düşünmektedir. Toplum, organik bir yapı gibi, bilimsel gözlemler sayesinde açığa çıkartılabilecek doğal gelişme yasaları tarafından düzenlenir. Bu yüzden, bir “organizma” olarak toplum özellikle gelişme, düzen, istikrar ve normal-dışı patolojileri vurgulayan bir toplumsal düzen araştırmasıyla incelenebilir.

Saint-Simon’a göre, bu bakış açısı üç parçalı bir program içerir (Turner ve diğerleri, 2010: 35): (1) yeni bilim “uygarlığın gidiş yönü konusunda bir dizi tespit” başlamalıdır; (2) bu tespitlerden toplumsal düzenin yasalarına ulaşılmalıdır; ve (3) insanlar, bu yasalardan hareketle en iyi toplumsal düzen biçimini kurabilmelidir. Saint-Simon, daha naif ve eksik bir tarih anlayışıyla, düşüncelerin çoktanrıci bir evreden Hıristiyan tektanrıci anlayışa ve ardından pozitivist evreye doğru ilerlediğinin savunulduğu bir tarih yasası geliştirir. Onun gözünde, insanlık tarihindeki her düşünce sistemi toplumsal düzenin devamı açısından temel önemdedir ve her geçiş evresinde bir kriz dönemi yaşanır. Pozitivizme geçiş, bu yüzden, feodal düzen ve onun dinsel dayanaklarının yıkılması ve Avrupa toplumlarında pozitivist bilim kültürüne sahip bir sanayi düzeninin kurulması etrafında gerçekleşir.

Saint-Simon, bilimsel gözlemlerin ilk olarak astronomiye, ardından fizik ve kimyaya ve son olarak biyolojik ve toplumsal organları inceleyen fizyolojiye girdiğini belirtir (Kızılcılık, 1994: 105). Sanayi devriminden sonra Avrupa toplumlarının (“sanayi toplumu” tanımlamasını ilk defa Saint-Simon kullanmıştır) yaşadığı krizleri analiz ederken, bilimsel yöntemin toplumsal düzene uygulanmasıyla zayıflayan geleneksel düzenin yeni bir düşünceler sisteminin yolunu açacağını ileri sürer. Sözelimi, 18. yüzyılın eski düşünceleri düzeni eski hâline getirmeye yönelik geçici girişimler yerine -toplumsal düzenin yasalarını açıklamak, geçerliliklerini sınamak ve uygulamak için gözlemin kullanılmasını sağlayan- pozitivist düşüncelere dayalı bir “dünya ahlâkı” yaratmalıdır.

Bir dünya ahlâkı üzerine kurulacak bu yeni düzen bilim adamları ve sanayicilerin işbirliğinin ürünü olacaktır. Saint-Simon’un Yeni Hıristiyanlık’taki (1825) düşüncelerine göre, bilim adamları teorisyenler, sanayiciler ise toplumu yeniden kuracak birçok pratik görev yüklenen mühendisler olacaktır. Gerçekte, bilim adamları ve sanayiciler lâik bir din olan pozitivistimin yeni rahipleri olacaktır (Swingewood, 2010: 40).

3. Kurucu Sosyolog: Auguste Comte ve Üç Hal Yasası

Saint-Simon’un fizyolojinin bir alt bölümü olarak düşündüğü toplum araştırmasını fizyolojiden bağımsız hale getirince, sosyoloji biliminin kurulmasına kalan son adımı da Comte atmış oldu. Comte’un yaşadığı dönemde bilim dendiğinde sadece fizik, kimya, biyoloji, astronomi ve tıp gibi fen bilimleri akla gelmektedir. Onlar evrenin nasıl

çalıştığını açıklayabilmek için doğayı kendi alanları çerçevesinde gözlemliyorlar ve gözlemleri sonucunda tespit ettikleri tekrarlanırlıkları yasa olarak tanımlıyorlardı. Bu yasalardan hareketle de insanların hayatını kolaylaştıracak işler (icatlar) üretiliyordu. Sosyal dünyayı bilimsel yolla incelemenin yolu da ancak onun izlediği metodolojiyi bu alana taşımakla mümkün olacaktı. Yani Comte sosyolojinin doğa bilimlerini model alabileceğine inanır (Ritzer, 2013: 107). Sosyoloji “toplumsal evren”in özellikleri ve ilişkilerini araştırıp ortaya çıkartabilir ve diğer bilimler gibi, bunları az sayıda soyut ilke içinde ifade edebilir. Somut olayların gözlemleri sosyolojik yasaları oluşturmak, doğrulamak ve değiştirmek için kullanılabilir. Yeterince gelişkin yasalar ortaya konulduğunda, bu yasalar toplumsal dünyayı değiştirecek araçlar olarak kullanılabilir.

Sosyolojiyi bir bilim olarak kabul ettirebilmenin birinci yolu “olan” ile “olması gereken” arasındaki ayırmadır. Sosyal felsefe o zamana kadar toplum konusundaki bütün konuşmalarını ya tanrı buyruğu, ya geleneklerin isteği, ya da kralın emri doğrultusunda yani bir değerden yola çıkarak gerçekleştiriyordu. Değerlerin buyurduğu “olması gereken”in bilimle ilgisi olamazdı. Zira bilim yani tüm doğa bilimleri sadece “olan”la ilgili bilgi üretmekteydi. Bu nedenle Comte “Toplumu Yeniden Organize Etmek İçin Gerekli Bilimsel İşlemlerin Planı” adlı çalışmasında “pozitif bilim” yaratma gerekliliğini vurgular: “Negatif olanlar”ın yani teolojik, doğaüstü, metafizik, felsefi spekülasyona dayalı olanların dışlandığı ve sadece rasyonel/bilimsel olanın kabul edildiği bir alan yaratmak. Comte’un Pozitif Felsefe Dersleri (1830-1842) öz olarak 18. Yüzyılın bireyci felsefesinin geliştirdiği “negatif” felsefeyi hedef almış bir saldırıdır (Swingewood, 2010: 43).

Nihayetinde empirik gözlemlere dayanan bu bilim diğer tüm bilimlerden farklı olarak, toplumun düzen ve hareketini yönlendiren yasaları formüle etmeye çalışacaktır. Bu yeni bilim Comte tarafından başlangıçta “sosyal fizik” olarak kavramlaştırılmıştır. İnsani düzenin yasaları bulunup açıklandığında, bu yasalar topluma yön vermekte kullanılabilir; bu yüzden bilim adamları toplumsal düzenin yönünü ve gidişatını gösteren sosyal peygamberlerdir.

Comte’a göre, toplumsal düzenin en temel yasaları “üç hâl yasası”dır (Turner ve diğerleri, 2010: 40): Bu anlayış açıkça Comte’tan önce yaşamış Fransız düşünürler olan Turgot, Condorcet ve Saint-Simon’dan alınmıştır. Bu evreler “teolojik-askeri”, “metafizik-hukuki” ve “bilimsel-sınai” veya “pozitivist” evreler olarak ifade edilebilir. Her evreyi özel bir “ruh” (bu düşünce ilk kez Montesquieu’de görülür ve Condorcet tarafından geliştirilir) ve dünyevi veya yapısal koşullar temsil eder. Nitekim, doğaüstü güçlere atıfta bulunan düşüncelerin egemenliğindeki teolojik-askeri evre kölelik ve ordu üzerine kurulmuştur. Teolojik evreyi izleyen ve bilimsel evreye geçiş dönemini temsil eden metafizik-hukuki evre fenomenlerin özlerine atıfta bulunan düşüncelerin ve gelişmiş siyasal ve hukuki formların egemenliği altındadır. Bilimsel-sınai evre ise “pozitif bilim felsefesi”nin ve sınai organizasyon örüntülerinin egemenliği altındadır (Aron, 1994: 62).

Comte’a göre, dünya hakkındaki kültürel düşünceler bu yasanın ilkelerine bağlıdır (Edinsel, 2014: 55): Evrenin doğasıyla ilgili bütün düşünceler teolojik evreden bilimsel veya pozitif evreye doğru ilerlemektedir. Ancak, kâinatın farklı yönleriyle ilgili bazı düşünceler bu üç evreden diğerlerine göre daha hızlı geçerler. Gerçekte, tüm bilimler -

ilk olarak astronomi, ardından fizik, daha sonra kimya ve son olarak fizyoloji- sosyal fizik için gerekli koşulların sağlandığı pozitif evreye başarılı biçimde ulaşmışlardır. Bu son büyük bilimin gelişmesiyle birlikte, toplumun teolojik veya metafizik spekülasyonlar yerine bilimsel ilkeler temelinde yeniden düzenlenmesi mümkün olacaktır. Çünkü bu bilim tıpkı diğer bilimlerin yaptığı gibi, o alanı yöneten yasayı tespit etmiştir (Tatlıcan, 2011: 42).

Fransız Devriminden sonraki karmaşa içinde yazan Comte düzen ve istikrarla ilgilenir. Biyolojik organizmaların -karşılıklı bağımlı parçalara ve kendini idame ettirici süreçlere sahip- düzeni, Comte'a toplumsal düzenin nasıl kurulması gerektiği konusunda bir fikir verir. Comte, sosyolojiyi biyolojideki "organizmalar" araştırmasının "toplumsal organlar"ı da içerecek biçimde genişletilmesi olarak görür. Bu yüzden, sosyoloji toplumsal düzen araştırması olabilir. Bu vurgu, toplumun, bileşenleri birbirleriyle karşılıklılık içindeki "organik bir bütün" olduğu görüşünü güçlendirir. Bu parçaları birbirinden soyutlayarak araştırmak toplumsal düzenin özünü çarpıtmak ve araştırmayı yapay bir biçimde parçalara ayırmak olur. Ancak Aydınlanma döneminde, durumun nasıl daha iyiye gideceği konusunda ortaya konan görüş doğrultusunda, Comte sosyal sistemlerin "ilerleme"si ve hareketi konusunu gözden kaçırmaz. Bu yüzden, ona göre, "sosyal fizikte düzen ve ilerleme kavramları, biyolojide hayat ve düzen hakkındaki düşüncelerde olduğu gibi, kesinlikle birbirinden ayrılamaz; bu sebepten, onlar kesinlikle bilimsel bir görüş içinde oluşturulur" (Turner ve diğerleri, 2010: 45). Bu gerekçeyle Comte sosyolojiyi (1) sosyal statik (toplumsal düzenin araştırılması) ve (2) sosyal dinamik (toplumsal ilerleme ve değişiminin araştırılması) olarak ikiye ayırır.

Çok ayrıntıya girmeden **sosyal statik** (Ritzer, 2013: 109) açısından baktığımızda bir organizma olarak sosyal sistemlerin gelişirken giderek farklılaştıklarını görürüz, ancak tüm organizmalar gibi onlar da bütünlüklerini sürdürürler. Bu toplumsal yapı anlayışı Comte'u ilk defa olarak Adam Smith'in ortaya koyduğu probleme götürür (Kızılcılık, 1994: 191): Parçaların işlevleri giderek farklılaşırken bütünleşme nasıl sağlanır? Comte'un bu probleme önerdiği çözüm daha ziyade toplumsal yapının devamlılığına nasıl baktığıyla ilişkilidir. İlk olarak, toplumsal farklılaşmanın potansiyel çözücü etkisi karşısında, güç sistemin parçaları arasında sürekli koordinasyonu sağlayacak yönetimin elinde toplanır. İkinci olarak, hükümetin eylemleri sadece "maddî" değil; "fıkrî ve ahlâkî" de olmalıdır. Bu yüzden, toplumsal düzen (1) sistemin parçalarının karşılıklı bağımlılıkları, (2) parçalar arası ilişkileri düzenlemek için otoritenin merkezileşmesi ve (3) bir halkın üyeleri arasında ortak bir ahlâk veya ruhun gelişmesi ile sağlanır.

Sosyal dinamik araştırması "üç hal yasası"nın içermektedir, yukarıda değindiğimiz için tekrar etmeyeceğiz. Ancak kısaca vurgulanması gereken bir konu evrelerin geçiş süreçlerinde ortaya çıkıyor: Bir evreden sonrakine geçişte önceki evre ile yeni gelişen evrenin unsurları arasında çatışma meydana gelir ki bu çatışma bir anarşi ve karışıklık dönemine yol açar. Bu çatışmadan çıkmanın yolu yeni evrenin unsurlarının yeni döneme egemen olmaları ile mümkündür. Comte'a göre, teolojik, metafizik, doğaüstü olarak eski evrelere ait ne varsa etkisi yok edilmelidir, onun yerine yeni evrenin güçleri yani bilim adamlarının ürettiği pozitif bilgi ve sanayiciler egemen olmalıdır. Ancak bu yolla toplum karışıklıktan kurtulur ve ilerlemesini genelde bilim,

özelde de sosyoloji sayesinde gerçekleştirir (Ritzer, 2013: 116; Tatlıcan, 2011: 45).

Comte'un, bilimin insanlığı daha iyi duruma getirmek için kullanılabileceği düşüncesini, Durkheim sosyolojik ilkelerden yararlanarak, bütünleşmiş bir toplum kurmayı amaçlayan daha rasyonel bir anlayışa ulaştırır.

4. Emile Durkheim: Kolektif Bilinç ile Toplumsal Dayanışma

Durkheim'in yaşadığı dönemin genel entelektüel havasının hızlı sanayileşmenin yarattığı "sorunlara" "çözüm" bulma gayretleri etrafında şekillendiği ileri sürülebilir (Ünsaldı, 2012: 91): Bu genel hava Durkheim'in eserlerini ve faaliyetlerini de önemli ölçüde etkileyecektir. Bu bağlamda Durkheim'in reformist bir ateşle bütün çabasını, aynen Comte'da olduğu gibi, bilim veya sosyolojiyi "kullanarak" 1789'dan beri bozulmuş olan toplumsal düzenin yeniden kurulmasını sağlamaya adanmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Durkheim'in terminolojisinin anomi, patoloji gibi kavramları hep bu toplumun hasta hallerini, değer erozyonunun ve toplumsal bağların gevşemesinin neden olabileceği dağılma-parçalanma risklerini yansıtır. Durkheim sosyolojisinin merkezi kavramlarından "dayanışma" kavramından beklenen etki böyle bir olasılığı engellemektir. Bir toplumu toplum yapan ortak değerlerin ve dayanışma kültürünün genç nesillere aktarılması görevi ise okula verilmiştir. Durkheim bu noktada Fransız III. Cumhuriyetinin takıntı düzeyinde önemseydiği "okul" vurgusunu tamamiyle paylaşmaktadır (Callinicos, 2007: 194). Sınıf mücadelelerinin dayanışma kültürü altında zayıfladığı, toplumsal bağ ve yakınlıkların toplumsal bütünleşmeyi sağladığı, gelecek nesillerin okul vasıtasıyla cumhuriyetçi ve laik değerler etrafında yetiştiği, sosyolojinin ulaştığı bilimsel gerçekliklerin siyasal ve sosyal politikaları belirlediği, geleceğin Fransa'sı fikri III. Cumhuriyet'in kadrolarıyla Durkheim'i ortak çalışmaya götüren hususlardır. O halde Durkheim sosyolojisinin bir "uyum", "ahenk", "bütünleşme" sosyolojisi olduğunu veya en azından "patolojik-çatışmacı" unsurlardan olabildiğince uzak duran bir toplumu hedeflediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Durkheim, ilk temel çalışması olan *Toplumda İşbölümü*'nde (1893) toplumların farklılaşmamış ve basit yapılardan karmaşık, farklılaşmış yapılara doğru evrimleşirken toplumsal dayanışmanın temelinde yaşanan değişmeyi ele alır. Durkheim'e göre toplumsal dayanışma veya bütünleşme problemi ilişkili birkaç soruyu gündeme getirir (Turner ve diğerleri, 2010: 354): (1) Bireylerde daha büyük bir toplumsal birimin parçası oldukları duygusu nasıl oluşur? (2) Onların arzuları ve istekleri kolektif bütüne katılmalarını sağlayacak biçimde nasıl kısıtlanır? (3) Bireylerin ve diğer toplumsal birimlerin etkinlikleri nasıl birbirleriyle koordineli ve uyumlu hâle gelir? Bu sorular bizi temel bir probleme, toplumsal düzen örüntülerinin nasıl yaratıldığı, varlığını sürdürdüğü ve değiştiği problemine götürür. Bu yüzden, Durkheim'in toplumsal dayanışma analizinin daha genel bir toplumsal organizasyon/düzen teorisi içerdiği kesindir (Aron, 1994: 226); ve dolayısıyla, onun genelde toplumsal düzeni açıklamak için geliştirdiği kavramların açıklanması gereklidir. Bu kavramların en önemlilerinden biri Rousseau'nun "genel irade"sinden açıkça etkilendiği görülen "kolektif bilinç"tir.

Toplumda İşbölümü'nde verilen tanımdan yola çıkabiliriz: "Aynı toplumun ortalama yurttaşlarının ortak inançları ve

duyguları kendine ait bir hayata sahip belirli bir sistem oluşturur; bu sistem *kolektif veya ortak bilinç/vicdan* olarak terimleştirilebilir” (aktaran Turner ve diğerleri, 2010: 355). Her ne kadar kolektif ve ortak terimleri yeterince açık olmasa da, Durkheim burada norm ve değerlerin objektif doğasını - varlıklarının bireysel öznel gibi bizim dışımızda ve bizden bağımsız olduğunu- vurgulamaktadır. Ayrıca, insanlar kolektif bilinç veya bir toplumun kültürü içinde dünyaya gelirler ve bu kültür onların algıları ve davranışlarını düzenler (Bilton ve diğerleri, 2009: 469). Durkheim’in kolektif bilinç kavramıyla işaret ettiği konu, kültürün farklı boyutlarının - değerler, inançlar ve normlar sistemlerinin- bireylerin düşünceleri ve eylemlerini sınırladığı ve yönlendirdiğidir.

Ancak Durkheim’e göre mekanik toplumsal dayanışma biçiminde organik dayanışma biçimine geçiş hızlı olduğunda ve bu geçişin etkisi değerlerin “genelleşmesi” ve “zayıflaması” olduğunda anomi kaçınılmazdır. Dolayısıyla Fransız toplumunun 1789’dan sonra başına gelen de budur.

Bu noktada Durkheim Rousseau’nun doğa durumu tartışmasını, çağdaş toplumsal patolojileri aydınlatmakta ve toplumu yeniden kuracak bir rehber oluşturmakta kullanılabilecek bir “metodolojik araç” olarak görür. 18. ve 19. yüzyıldaki birçok düşünür toplumsal dünyadaki rahatsızlıklardan söz etse de, Durkheim Rousseau’nun vurguladığı üç temel koşulu benimser görünür. Durkheim bunları (1) bencillik, (2) anomi ve (3) zorunlu işbölümü olarak kavramlaştırır. Durkheim’e göre, bencillik kişisel çıkar ve kendi-merkezliliğin kolektiviteye bağlılığa baskın çıktığı bir durumdur. Anomi, kolektivitenin artık insanların arzuları ve tutkularını kontrol edemediği bir düzensizlik hâlidir. Zorunlu işbölümü ise, bir sınıfın sahip olduğu ayrıcalıkları bir başka sınıfı sömürmek ve insanları belirli rolleri oynamaya zorlamak için kullanabilmesidir. (Turner ve diğerleri, 2010: 341-342)

Anominin çözümü, bireylerin -diğer uzman kişilere ve nihayetinde toplumun tüm üyelerinin peşinden gideceği ortak hedeflere karşılıklı bağımlılıkları nedeniyle- kolektif hayatla yeniden bütünleştirilmelerini gerektirir. Durkheim’e göre devlet kolektif bilincin en üst ifadesidir (Callinicos, 2007: 210). Ancak sanayileşme, kentleşme, mesleki uzmanlaşma ve bürokrasinin gelişimi gibi bütün faktörlerin bireylerin kolektiviteyle bütünleşmesine yardımcı mekanizmalar olan aile, din, bölge ve komşuluğun işlevlerini zayıflattığını kabul eder. Durkheim kolektif bilincin genelleşmesi ve zayıflaması ve ayrıca bireylerin bir mesleki uzmanlık alanı içinde potansiyel soyutlanmışlıkları nedeniyle, anomiden kaçınmak için yeni yapılar geliştirilmesi gerektiğini düşünür (Tatlıcan, 2011: 74). Bu yapılar toplumsal dayanışmayı birkaç yolla artırır (Turner ve diğerleri 2010: 363): (1) mesleki uzmanlıkları bir topluluk içinde örgütleyerek; (2) insanlara uzak devletle bireylerin arzuları ve istekleri arasındaki genişleyen uçurumu kapatarak; ve (3) din, bölge ve akrabalığın yarattığı eski sadakat bağlarına karşı işlevsel bir alternatif oluşturarak.

Eski sadakat bağlarının alternatifini oluşturmanın gerekçesini Durkheim’in din üzerine düşünceleri arasında bulabiliriz. Durkheim Dinsel Hayatın İlkel Biçimleri (1912) adlı kitabında dinin nasıl ortaya çıktığının açıklamasını yapar. Durkheim, Rousseau gibi, toplumun kutsal olduğunu ve insanların geleneksel olarak tanrılara karşı besledikleri duyguların sivil ve lâik bir topluma aktarılması gerektiğini düşünür (Coser, 2013: 135).

Durkheim’e göre, en ilkel toplumdaki temel din biçimleri incelendiğinde, modern sosyal sistemlerin kafa karıştırıcı karmaşık yanlarının ve sosyo-kültürel dış görünüşlerinin etkisinden kurtulup, dinsel olguların özü kavranabilir. Durkheim’e göre, ilkel insanlar, avcı-toplayıcı olarak adlandırılan ilk dönemlerde, periyodik olarak göç etmekte ve geçici toplanmalarda bir araya gelmekteydiler. İnsanlar, bu toplanmalarda canlı etkileşimden kaynaklanan karşılıklı yönlendirmeler ye “çoşkunluğun” (Ritzer, 2013: 213) etkisiyle, kendilerinden üstün görünen bir güç algılamaya başlarlar. İlkel insanların birbirlerini karşılıklı yönlendirmeleri sonucunda, onlar kendi üstlerinde ve uzak “dışsal” ve “zorlayıcı” bir gücün varlığını “hissetmeye” başlarlar. Söz konusu güce bu dünyada olmayan özel bir önem ve anlam atfedilir. Böylece, ilk kez olarak, rutin veya “dindışı” gündelik etkinlikler dünyasından bağımsız bir “kutsal” alan fikri oluşur (Ritzer, 2013: 209; Tiryakiyan, 1997: 234).

İnsanlar daha kalıcı gruplar veya klanlar oluşturmaya başlarken, onların etkileşimleri sonucunda ortaya çıkan gücün daha somut bir biçimde temsiline ihtiyaç duyulur. Bu temsil mananın gücünü simgeleyen hayvanlar ve bitkilerden oluşan “totemler”le başlar (Cuff ve diğerleri, 2013: 85). Bu sayede kutsal güçlere belirli somut bir temsil kazandırılabilir; ve “tapınmalar” sırasında bir düzenlilik kazanan insan grupları hem toteme yönelik hem de dolaylı olarak birlikteyken ortaklaşa hissettikleri kutsal güce yönelik “ritüel” etkinlikler geliştirebilirler.

Nitekim dinin temel unsurlarını (1) kutsal inançların oluşumu, (2) insanların tapınmalar esnasında organizasyonu ve (3) kutsal alanın güçlerini temsil eden toteme yönelik törenler veya ayinlerin gerçekleştirilmesi oluşturur. Durkheim’e göre, ilkeller toteme taparken aslında topluma taptiklarının farkında değildirler. Toteme tapınmalar, onların etkileşimleri ve klanlar içinde kolektif örgütlenmeleriyle hâsıl olan gücün maddî düzeyde sembolize edilmesinden başka bir değildir. (Turner ve diğerleri, 2010: 377)

Mekanik dayanışmaya sahip geleneksel toplumlarda kolektif bilincin hacmini dolduran bu örgütlü yapı organik dayanışmanın ortaya çıktığı yeni modern topluma (Ritzer, 2013: 198) geçildiğinde etkisini yitirmiştir, yani kurumsal din toplumdan dışlanmış. Artık onun yerine geçerek kolektif bilinci dolduracak yeni unsurlar gereklidir. Bu sayede, insanların arzuları ve tutkularını düzen altına alabilecek birleşik bir “kolektif bilinç” veya bir “kolektif temsiller” bütünü topluma bağlılığı ortaya çıkarabilir. Demek ki Durkheim’in dilinde “din”, “tanrı” ve “toplum”un işlevleri tek bir işlev haline gelir: Hepsi de toplumda bütünleştirme, birleştirme, uyum ve son tahlilde düzen sağlayan kuvvetleri temsil eder (Berberoğlu, 2009: 33).

Durkheim ayrıca, Rousseau gibi, çocukların kolektif bilince bağlılığın önemini anlayabilecekleri ve kabul edecekleri okullarda eğitildikleri aile dışı bir ahlâk eğitime ihtiyacını da öngörür (Cuff ve diğerleri, 2013: 85; Berberoğlu, 2009: 27). Bu konudaki düşüncesi teoride kalmamış, sosyal pratiğe de dönüşmüştür: Fransız eğitim reformuna yardımcı olmuştur. Onun ün kazandığı dönemde, 20. Yüzyılın başında, hükümet okulları lâikleştirme ve Katolik okul sistemine rakip ve onu aşacak bir kamusal eğitim sistemi kurmaya çalışıyordu. Durkheim, bu çerçevede devlet okulları için yeni bir müfredat ve devrimci bir öğretmen yetiştirme programı geliştirdi (Callinicos, 2007: 194; Tiryakiyan, 1997: 237). Amaç, kilisenin işlevsel dengi

olan okullar aracılığıyla lâik konuların öğretilmesiydi. Okul esasen topluma saygıyı öğretmeli ve öğretmen de sivil topluma karşı bir ibadeti yöneten bir “rahip” olmalıdır. Durkheim’in arzusu, öğrencilerde topluma karşı bağlılık duygusu kazandıracak ve aynı zamanda toplumu analiz etmek ve daha iyiye götürmek için gerekli dindışı bilgiler ve becerileri geliştirecek bir “yurttaşlık ahlâkı” yaratmaktır (Turner ve diğerleri, 2010: 333).

Durkheim’in yurttaşlık ahlâkına bu ilgisi, kuşkusuz 18. Yüzyıl Aydınlanma düşünürleri içerisinde Montesquieu ve Rousseau’dan devralarak Fransız düşünürler bayrağını ileri taşıyan Comte’dan miras kalmıştır.

Durkheim, devletin bireysel özgürlük ve bağımsızlığı güvence altına alabilecek tek güç olduğuna inanır. Durkheim için, toplum ve dayattığı kısıtlamalar doğal görülebilir: Sonuç olarak insanlara, biyolojik yapıları ve fizik çevrenin kısıtlamaları gibi toplumun kısıtlamaları ve engellemelerini de doğal olarak kabul etmeleri öğretilmelidir. Bencillik ve anomi sadece bu yolla kontrol altına alınabilir. Durkheim için, toplumun ahlâki gücünün kısıtlayıcılığı şeylerin doğal düzeninin ayrılmaz bir parçasıdır (Turner ve diğerleri, 2010: 342).

Ancak Durkheim, Montesquieu gibi, tüm gücü elinde tutan devlete güvenmez ve alt-grupların devlet güçlerine karşı bir siyasal denge oluşturdukları görüşünü ileri sürer (Edinsel, 2014: 376). Durkheim, Rousseau’yla keskin bir karşıtlık içinde, bencilliğin sadece bütünlük içindeki alt-gruplara veya Rousseau’nun “küçük birlikler” adını verdiği toplumsal birimlere bağlılık sayesinde azaltılabileceği düşüncesine ulaşır. Ona göre, meslek dernekleri (Ritzer, 2013: 217; Tatlıcan, 2011: 75) gibi gruplar bireyleri uzak kolektif bilince bağlayabilir ve onlarla diğerleri arasında bir bütünleşmenin ortaya çıkmasını sağlayabilir.

5. Sonuç Yerine: “İkame Din”

1789 Fransız kanlı devrimi ile Avrupa ülkelerindeki kansız sanayi devrimleri sonucunda feodal toplumlar hızla yapısal değişimler geçirmeye başlamışlardır. 18. Yüzyılda bu dönüşümü hazırlayan Aydınlanma düşünürleri dönüşüme uygun bir bilimin de gelmekte olduğunu haber verdiler. Fransa’da devrimden sonra bozulan düzenin yeniden istikrara kavuşması III. Cumhuriyeti, yani yaklaşık yüz elli yılı bulmuştur. Bu sürecin başında doğan sosyoloji bilimine biçilen görev eski toplumlarında var olan düzenin yeniden inşa edilmesidir.

Yeni bilimin keşfettiği en önemli bulgu, eski toplumlara düzen ve istikrarı sağlayan bir sosyal kurum olarak dinin tarihin başlarında insanların yanlış bir algısı sonucu ortaya çıktığıdır. Buna göre dinin kaynağı insanların kendi topluluklarına tapmalarıdır. Bu sonradan kurumsallaşan yapı toplumların bütünleşmesini ve bir düzen içinde yaşamasını sağlayan inançların ve toplumsal değerlerin kaynağını oluşturmuştur ve aynı zamanda bu normlar çerçevesinde bir yaşam biçiminin kurucusu ve denetleyicisi olmuştur. Ancak 1789 Fransız devrimiyle birlikte bu kurumsal yapının toplumdan dışlanması sonucunda anomi ve istikrarsızlığın egemen olduğu bu toplumda, onun işlevini yerine getirecek ve onun yerine ikame edilecek yapıların oluşturulması kaçınılmazdır.

Bu bilgi birikimini modern dünya için sosyoloji bilimi üretmiştir. Dinin modern dönemler öncesi yerine getirdiği işlevlerin her birinin karşılığı sanayi toplumlarında ikame edilmiştir. Tanrı’ya inancın yerini, insanlığa, akla, başka bir

değişle bilime inanç almıştır. Saint-Simon’un dediği gibi, bilim adamları ve sanayiciler lâik bir din olan pozitivizmin yeni rahipleri olacaktır. Bağlılık yönü dinden alınıp topluma yöneltilmiştir, çünkü Comte’un üç hal yasasında ortaya koyduğu insanlığın geçirdiği evreler fizik biliminin bulduğu yer çekimi yasası kadar kesindir. Toplumun bireyleri topluma bağlı birer “vatandaş” olarak yetiştirilmek amacıyla eğitim sisteminin içeriği eski dinden arındırılarak düzenlenmiştir. Durkheim, bu çerçevede devlet okulları için yeni bir müfredat programı geliştirir. Ona göre kilisenin işlevsel dengi olan okullar esasen topluma bağlılığı öğretmelidir ve bu sayede toplumun yeniden düzenini kuracak “kollektif bilinç”te “yurttaşlık ahlâkı” oluşacaktır. Bu amaçla eski kurumsal yapının tapınma davranışlarına benzer mütemadiyen tekrarlanan hareketleri içeren ritüeller de eğitim sistemi içine yerleştirilmiştir. Böylece eski din kurumunun yerine ancak tüm işlevlerini yerine getiren bir yapı (“ikame din”) kurularak yeni toplumsal düzen oluşturulabilmiştir.

Sonuç olarak ulus-devletlerin gelişim süreci içerisinde pozitivist dünya görüşüyle ilk şeklini alan sosyoloji biliminin Fransa’da yeni bir toplumsal düzen kurma çabasında ilerleyen tek yönlü seyri, Alman sosyolojisinde Marx’la birlikte “çatışma” fikrinin toplumu açıklamada işin içine girmesi ve Weber’le birlikte de pozitivizm eleştirisinin “anlayıcı sosyoloji” paradigmasını doğurmasıyla çeşitlenmiştir.

Kaynaklar

- Aron, Raymond (1994) Sosyolojik Düşüncenin Evreleri (Çev. Korkmaz Alemdar) Ankara: Bilgi, 3. b.
- Berberoğlu, Berch (2009) Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş (Çev. Can Cemgil) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Bilton, Tony ve diğerleri (2009) Sosyoloji (Ed. Bülent Özçelik) Ankara: Siyasal Kitabevi, 2. b.
- Callinicos, Alex (2007) Toplum Kuramı -Tarihsel Bir Bakış- (Çev. Yasemin Tezgiden) İstanbul: İletişim, 4. b.
- Collins, Randall (2015) Sosyolojide Dört Ana Gelenek, (Çev. Ümit Tatlıcan) Bursa: Sentez.
- Coser, Levis A. (2013) Sosyolojik Düşüncenin Ustaları (Çev. H. Hülür, S. Toker, İ. Mazman) Ankara: De Ki.
- Cuff, E. C. ve diğerleri (2013) Sosyolojide Perspektifler (Çev. Ümit Tatlıcan) İstanbul: Say.
- Durkheim, E. (2010) Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri, (Çev. Özer Ozankaya) İstanbul: Cem.
- Edinsel, Kerim (2014) Sosyolojik Düşünme ve Çözümleme, Ankara: Kabalci.
- Kızılcıkelik, Sezgin (1994) Sosyoloji Teorileri 1, Konya: Emre, 2. b.
- Kızılcıkelik, Sezgin (2006) Sosyoloji Tarihi 1, Ankara: Anı.
- Richter, Rudolf (2012) Sosyolojik Paradigmalar, (Çev. Necmettin Doğan) İstanbul: Küre.
- Ritzer, George (2013) Klasik Sosyoloji Kuramları (Çev. Himmet Hülür) Ankara: De Ki.
- Swingewood, Alan (1998) Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi (Çev. Osman Akınbay) Ankara: Agorakitaplığı.
- Tatlıcan, Ümit (2011) Sosyoloji ve Sosyal Teori Yazıları, Bursa: Sentez.

Tiryakian, Edward A. (1997) "Emile Durkheim", Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi (Ed. Bottomore, T. ve Nisbet, R.) (Türkçe Ed. M. Tunçay, A. Uğur) Ankara: Ayraç.

Turner, Jonathan H. ve diğeri (2010) Sosyolojik Teorinin Oluşumu (Çev. Ümit Tatlıcan) İstanbul: Sentez.

Ünsaldı, Levent (2012) Sosyoloji Tarihi, Ankara: Pegem.